

साहित्येतिहासको अन्तर्वस्तु निर्माणमा कार्यकारण सम्बन्ध

बालाकृष्ण अधिकारी

उपप्राध्यापक

नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धान लेखमा साहित्येतिहासको अन्तर्वस्तु निर्माणमा कार्यकारण सम्बन्धको भूमिका र महत्त्वका बारेमा विमर्श गरिएको छ । मार्क्सवादी दर्शनअनुसार साहित्येतिहासका अन्तर्वस्तु र रूपका द्वन्द्वात्मक सम्बन्धको अनुशीलन गरी कार्यकारण सम्बन्धको अवधारणालाई संश्लेषण गर्दै अन्तर्वस्तुका विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये कार्यकारण सम्बन्धले घटनावृत्तसँग अत्यन्त नजिकको सम्बन्ध राख्ने हुनाले यस लेखमा साहित्येतिहासका अन्तर्वस्तुनिर्माणको एउटा महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा कार्यकारण सम्बन्धको भूमिका तथा महत्त्वको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । यस लेखमा प्रस्तावना गरिएका प्राज्ञिक प्रश्नको समाधानका लागि नेपाली साहित्यको इतिहास, नेपाली राजनीतिक इतिहासका साथै प्राकृतिक र दार्शनिक सन्दर्भका तथ्यलाई उपयोग गरिएको छ । मूलतः गुणात्मक र ऐतिहासिक विश्लेषणविधिको अवलम्बन गरिएको यस लेखमा साहित्यको इतिहाससम्बद्ध ऐतिहासिक घटनाका कारणहरूको वस्तुपरक खोजी गरी प्रवृत्तिको स्थिरीकरण र प्रवृत्तिको परिवर्तनमा सामयिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, दार्शनिक आदि कारणहरू जिम्मेवार हुन्छन् र साहित्येतिहासमा त्यस्ता कारणहरूको खोजी गर्ने महत्त्वपूर्ण तत्त्व नै कार्यकारण सम्बन्ध हो भन्ने निष्कर्ष प्राप्त हुन आएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अन्तर्वस्तु र रूप, कार्यकारण सम्बन्ध, कार्यकारण शृङ्खला, मूल र सहकारी कारण, घटनावृत्त ।

विषयपरिचय

साहित्येतिहास 'साहित्य' र 'इतिहास' को योगबाट बनेको यौगिक शब्द हो । 'साहित्य' र 'इतिहास' शब्दले भिन्नभिन्न अर्थ प्रस्तुत गरे पनि यी दुईको योगबाट बनेको 'साहित्येतिहास' शब्दले साहित्यको कालक्रमिक विकासपरम्पराको व्यवस्थित अध्ययनलाई बुझाउँछ । यो साहित्यिक उत्पत्ति, विकास र विस्तारसँग सम्बद्ध त्यस्तो विधाक्षेत्र हो जसले वैज्ञानिक अध्ययनपद्धतिबाट साहित्यका स्रष्टा, सिर्जना, प्रभाव, प्रवृत्तिको निरन्तरता र गतिशीलता, समस्या, विवाद आदिको व्यवस्थित तथा कालक्रमिक अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दछ । यसले अतीतका साहित्यिक तथ्यबारे देखिएका अन्यायलाई निवारण गर्दै वर्तमानका गतिविधिको एउटा खाका तयार गर्दछ र भविष्यका लागि सुस्पष्ट मार्गनिर्देशन गरी एउटा समृद्धशाली साहित्यिक मूल्यको स्थापना गर्न उत्प्रेरित गर्दछ । यो ऐतिहासिक र समकालिक मूल्यका द्वन्द्वात्मक अन्तःसम्बन्धबाट निर्मित विचारधाराको परिणति हो । साहित्यको इतिहासलेखनमा अन्तर्वस्तु र रूपको समन्वय हुन्छ । घटनावृत्त, विचारधारा, कालविभाजन, जीवनी, कार्यकारण सम्बन्ध, इतिहासचेतना, प्रकल्पना र मूल्यनिर्णय साहित्येतिहासका अन्तर्वस्तु निर्माणका आधारभूत तत्त्व हुन् । यीमध्ये घटनावृत्तसँग अत्यन्त निकटवर्ती हुने तत्त्व कार्यकारण सम्बन्ध हो । यसले अतीतमा भएका घटनाका वस्तुपरक कारणहरूको खोजी गर्दछ । कुन परिवेश र परिस्थितिमा कस्तो घटना भयो, त्यसले कस्तो परिणति

सिर्जना गच्यो र साहित्यिक इतिहासमा त्यो प्रवृत्तिका रूपमा कसरी स्थापित र विकसित भयो भन्ने कुराको विधिसङ्गत अध्ययन गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण तत्त्व नै कार्यकारण सम्बन्ध हो । साहित्यको इतिहासका सन्दर्भमा अन्तर्वस्तु र रूपको आपसी सम्बन्धका बारेमा विमर्श गरी साहित्येतिहासमा अन्तर्वस्तुनिर्माणको एउटा महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा कार्यकारण सम्बन्धको आवश्यकता र महत्त्वलाई स्थापित गर्नु नै प्रस्तुत लेखको मुख्य विषयक्षेत्र हो ।

साहित्येतिहासमा अन्तर्वस्तु र रूपको सम्बन्ध कस्तो हुन्छ र अन्तर्वस्तु निर्माणमा कार्यकारण सम्बन्धको भूमिका कस्तो हुन्छ भन्ने मूल प्राज्ञिक समस्यामा यो लेख केन्द्रित छ । साहित्येतिहासमा अन्तर्वस्तु र रूपका बिचको सम्बन्धको निरूपणका साथै अन्तर्वस्तु निर्माणमा कार्यकारण सम्बन्धको आवश्यकता र महत्त्वको निरूपण गर्नु प्रस्तुत लेखको मुख्य उद्देश्य हो । साहित्य र साहित्येतर सबै भौतिक पदार्थका अन्तर्वस्तु र रूप हुन्छन् । अन्तर्वस्तु र रूपका संरचक तत्त्वहरू पनि फरक हुन्छन् । फरकफरक तत्त्वहरूबाट निर्मित भएका अन्तर्वस्तु र रूपको द्वन्द्वात्मक संयोजनबाट कुनै पनि पदार्थ बनेको हुन्छ । साहित्यको ऐतिहासिक अध्ययन गर्ने साहित्येतिहास पनि तिनै पदार्थहरूमध्ये एक हो । एकातिर अन्तर्वस्तु र रूपका द्वन्द्वात्मक द्वैधतामा साहित्येतिहासलाई हेर्ने मार्क्सवादी दर्शनको प्रयोग संसारमा देखिँदैन र अर्कातिर साहित्येतिहासको अन्तर्वस्तु निर्माणमा कार्यकारण सम्बन्धको आवश्यकता र महत्त्वलाई पुष्टि गर्ने ढङ्गले विमर्श भएको देखिँदैन । तसर्थ विद्यमान ज्ञानपद्धतिमा रहेका अभावको परिपूर्तिका साथै नयाँ प्रज्ञाको पद्धतिगत अभ्यास गर्न खोजिएकाले यस लेखको प्राज्ञिक औचित्य रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा साहित्येतिहासका विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये मूलतः कार्यकारण सम्बन्धको निरूपण गरिएको छ । इतिहासवादी र मार्क्सवादी (ऐतिहासिक भौतिकवाद तथा द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद) दर्शनलाई मात्र आधार बनाएर साहित्येतिहासका घटना र तिनका कारणको खोजी गरी साहित्येतिहासको परिपुष्ट घटनावृत्त निर्माण गर्ने र निर्मित परिपुष्ट घटनावृत्तबाट साहित्येतिहासको अन्तर्वस्तु निर्माण गर्ने विमर्शमा प्रस्तुत लेख सीमित रहेको छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखमा साहित्यको इतिहासलेखनमा कार्यकारण सम्बन्धको सैद्धान्तिक विमर्श गरिएको छ । इतिहासवाद र मार्क्सवादका आधारभूत स्थापनाको संश्लेषित अवधारणालाई नै प्रस्तुत लेखमा प्रतिपादनको मुख्य आधार बनाइएको छ । इतिहास दर्शन, साहित्येतिहास दर्शनसँग सम्बद्ध विभिन्न सैद्धान्तिक ग्रन्थ तथा पूर्वकार्यको अध्ययनबाट प्रस्तुत लेखका तथ्य/सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । तसर्थ पुस्तकालयीय कार्य नै यस लेखका सामग्रीको सङ्कलन गर्ने मुख्य विधि हो । मूलतः सैद्धान्तिक विमर्शमा केन्द्रित यस लेखमा विषयको सन्दर्भअनुकूल नेपाली साहित्यको इतिहासका विभिन्न पक्ष र घटनासन्दर्भलाई साहित्यको इतिहासका अन्तर्वस्तु निर्माणमा कार्यकारण सम्बन्धको पुष्टि गर्ने सादृश्यका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यसका लागि साहित्येतिहास लेखनका मूलतः इतिहासवादी दर्शन र मार्क्सवादी दर्शनबाट अवधारणा ग्रहण गरिएको छ । ऐतिहासिक र गुणात्मक अध्ययनप्रक्रियामा आधारित यस लेखका सामग्रीको विश्लेषणमा व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

साहित्येतिहासमा अन्तर्वस्तु र रूपको सम्बन्ध

साहित्यको इतिहास अधिरचनाहरूमध्ये एक हो । आर्थिक पक्षलाई आधारका रूपमा लिएपछि त्यसका संरचनामा स्थापित हुने विभिन्न अधिरचनाहरूमध्ये साहित्यको इतिहास पनि एक हो । यसको आफ्नै एउटा स्थापत्यकला हुन्छ । मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रका अनुसार स्थापत्यकला भएका जति पनि अधिरचनाहरू छन्, तिनका तत्त्व वा संरचकका रूपमा अन्तर्वस्तु र रूप रहेका हुन्छन् । तिनका विभिन्न प्रवर्गहरू हुन सक्छन् तर साहित्यको इतिहासग्रन्थलाई एउटा कलाकृति मान्दा यसमा पनि अन्तर्वस्तु र रूप विद्यमान रहेका हुन्छन् । अन्तर्वस्तुले यसको विचारपक्षलाई

प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ भने रूपले त्यस विचारलाई बोक्नाका लागि सहयोग गर्ने माध्यम र प्रस्तुतीकरणको तरिका वा पद्धतिलाई बुझाएको हुन्छ । एकदमै औपचारिक बेअर्थका कृतिहरूमा समेत एक किसिमको अन्तर्वस्तु पाइन्छ ... त्यो हदसम्म यसमा कलात्मक रूप हुन्छ जहाँ कुनै किसिमको अन्तर्वस्तु हुन्छ (जिस, २०७२, पृ.१४७) । तसर्थ कुनै पनि रचनामा अन्तर्वस्तु र रूपको अनिवार्य उपस्थिति हुन्छ । अन्तर्वस्तुबिना रूप रहँदैन र रूपबिना अन्तर्वस्तु प्रकट वा व्यक्त नै हुन सक्दैन । एउटाका अनुपस्थितिमा अर्काको अस्तित्व नै नरहने भएकाले यी दुई एकअर्कामा निर्भर रहेका हुन्छन् । साहित्यको इतिहास पनि इतिहास, समाज, संस्कृति र मान्छेका सङ्घर्षको गाथा भएकाले यसमा स्वाभाविक रूपमा अन्तर्वस्तु रहेको हुन्छ र त्यसलाई अभिव्यक्त गर्ने रूप पनि रहेको हुन्छ । यसरी ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोणबाट साहित्यको इतिहासलाई पनि अन्तर्वस्तु र रूपका तादात्म्य एवं द्वन्द्वमा विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुने भएकाले साहित्यको इतिहासका अन्तर्वस्तु र रूप गरी दुई पक्ष रहेका हुन्छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

साहित्यको इतिहासमा अन्तर्वस्तु र रूपको एकता र सहसम्बन्ध रहेको हुन्छ । यस एकता र सहसम्बन्धबिना यी दुवैको सार्थकता रहन सक्दैन । यसैलाई अन्तेर जिसले कलामा रूप र अन्तर्वस्तुको एकतासम्बन्धी सिद्धान्तका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । जिस (२०७२) ले अन्तर्वस्तु र रूपमध्ये कुनै एउटा पक्षको अनुपस्थितिमा अर्काको अस्तित्व सम्भव नभए पनि यी दुईटा धारणाहरूलाई अलगअलग राख्नु आवश्यक भएकाले पहिला अन्तर्वस्तु र रूपको एकता हुने र त्यसपछि रूपको अन्तर्वस्तुसित सहसम्बन्ध हुने एवं यो विभेद सापेक्षिक भए पनि यसका लागि निश्चित आधारको अपेक्षा हुने धारणा व्यक्त गरेका छन् (पृ.१४८) । यसरी कलासाहित्यमा जस्तै साहित्यको इतिहासमा पनि अन्तर्वस्तु र रूपको एकता र विरुद्धताको द्वन्द्वात्मक सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

अन्तर्वस्तु र रूपको यसै एकता र सहसम्बन्धका कारण कुनै पनि भाषिक वा गैरभाषिक कृतिको रचना सम्भव भएको हो । यस तथ्यलाई विचार गर्दागर्दै पनि यी दुईका बिचमा पूरै एकता र सहसम्बन्ध मात्र हुन्छ भन्ने बुझ्नु कदापि ठिक ठहर्दैन । सुन्दर रूपमा कुरूप अन्तर्वस्तु पनि अभिव्यक्त हुन सक्छ भने सुन्दर अन्तर्वस्तु पनि असुन्दर रूपमा प्रकट हुन सक्छ । यसो हुँदा एकअर्काका बिचमा एकता र सहसम्बन्ध भएको देखिँदैन । यहाँ प्रश्न उठ्छ— सुन्दर रूपमा प्रकट भएको कुरूप अन्तर्वस्तु कला हो वा असुन्दर रूपमा प्रकट भएको सुन्दर अन्तर्वस्तु कला हो ? यी दुवै कलाका दृष्टिले उपयुक्त देखिँदैनन् तथापि मात्रात्मक घटबढ भने पक्कै हुन्छ । यी दुईका बिचमा सापेक्षिक एकता र सहसम्बन्ध हुन्छ । यही नै मार्क्सवादी मान्यताअनुसार द्वन्द्व हो । उदाहरणका लागि— (१) साहित्येतिहासका सम्पूर्ण अन्तर्बाह्य तत्त्वहरूको समुचित समायोजन गरी लेखिएको कुनै नेपाली साहित्येतिहासले सत्तापक्षलाई मात्र इतिहासका सोपानमा स्थापित गर्नु र (२) इतिहासका सत्यतथ्यमाथि गम्भीर अनुसन्धान गरी तटस्थ भएर तिनको विमर्श र स्थापना गरे पनि साहित्यको इतिहासलेखनका आवश्यक अन्तर्बाह्य तत्त्व एवं पद्धतिको समुचित प्रयोग नै नगरीकन साहित्येतिहास लेख्नु दुवै उपयुक्त छैनन् । बरु इतिहासका सत्यतथ्य एवं जनताको सङ्घर्षका शृङ्खलाबद्ध घटनाक्रमलाई साहित्येतिहासअनुकूलको रूपढाँचामा सजाएर प्रस्तुत गर्नु नै सबैभन्दा उत्तम विकल्प हो । त्यसैले अन्तर्वस्तुको सुन्दरता र त्यसलाई अभिव्यक्त गर्ने रूपको पनि उत्तिकै उपयुक्तताबाट नै साहित्येतिहास पनि निर्माण हुन सक्छ ।

कुनै पनि रचनामा अन्तर्वस्तु र रूप दुवै अनिवार्य हुन्छन् । यसको अर्थ के होइन भने दुवैको उस्तै मूल्य र महत्त्व हुन्छ । स्वाभाविक रूपमा साहित्यको इतिहासमा पनि अन्तर्वस्तु र रूप दुवैको आवश्यकता पर्दछ तर रूपका सापेक्षमा अन्तर्वस्तु नै साहित्यका इतिहासको मूल्यवत्ता निर्धारण गर्ने

खास तत्त्व हो । एउटा कलाकृतिमा अन्तर्वस्तुले निर्णायक भूमिका खेल्छ (जिस, २०७२, पृ.१४९) । मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रले कलाकृतिमा अन्तर्वस्तुको सर्वोच्च भूमिकालाई स्थापित गरेको हुन्छ, र रूपलाई अभिव्यक्तिको माध्यमका रूपमा महत्त्व दिएको हुन्छ । यसको अर्थ रूपको बेवास्ता भन्ने कदापि होइन । रूपबिना त अन्तर्वस्तुको कल्पना पनि गर्न सकिँदैन तर रूप सर्वोच्च नभएर अन्तर्वस्तु नै सर्वोच्च हुन्छ ।

साहित्येतिहासमा अन्तर्वस्तु र रूपको अन्तर्सम्बन्धका बारेमा मैनेजर पाण्डेले महत्त्वपूर्ण विमर्श गरेका छन् । उनका अनुसार अन्तर्वस्तु र रूपसम्बन्धी धारणाबाट नै वस्तुवादी र रूपवादी साहित्येतिहास निर्माण हुन्छन् । वस्तुवादी इतिहासकारले रचनामा वस्तु वा अन्तर्वस्तुलाई केन्द्रीय महत्त्व दिएर साहित्यको विकासका सन्दर्भमा वस्तुसम्बन्धी परिवर्तनहरूको व्याख्या गरेको हुन्छ (पाण्डेय, सन् २००९, पृ. १४) । वस्तुवादी इतिहासकारले वास्तविक मौलिकता वा नवीनता अन्तर्वस्तुमै निर्भर रहेको ठान्छ र त्यसले आफूअनुकूल रूपको विकास गर्दछ, तसर्थ वस्तुको उपादान नै विवेच्य रहन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ (पाण्डेय, सन् २००९, पृ. १४-१५) । साहित्येतिहासमा नयाँ र पुरानाको सम्बन्धका बारेमा तर्क गर्दै पाण्डेय लेख्छन्- वस्तुवादी इतिहासकारले अन्तर्वस्तुको सन्दर्भबाटै नयाँ र पुरानाको सम्बन्ध देख्ने र पर्गेल्ने गर्दछ (पाण्डेय, सन् २००९, पृ. १५) । यसरी वस्तुवादी मान्यताका आधारमा साहित्येतिहासका (१) *विचारहरूको इतिहास मान्ने* र (२) *सभ्यताको इतिहास मान्ने* गरी दुई ओटा धारा रहेको देखिन्छ (पाण्डेय, सन् २००९, पृ. १५) । वस्तुवादी मान्यताका विपरीत रूपवादी मान्यताले साहित्यको इतिहासलाई साहित्यिक रूपहरूको इतिहास मान्दछ । यस मान्यताले रूपलाई अन्तर्वस्तुबाट विकसित नभएर रूपको स्वायत्ततामा जोड दिन्छ । यसका अनुसार पूर्ववर्ती रूपबाट उत्पन्न भएको रूप स्वायत्त हुन्छ । नवीनता वा मौलिकता वस्तुबाट नभएर रूपबाटै उत्पन्न हुन्छ र वस्तुले रूपलाई नभएर रूपले वस्तुलाई रूपान्तरित गर्दछ । तसर्थ रूपवादीहरू साहित्यको इतिहासको मूल विषय नै रूपलाई मान्दछन् (पाण्डेय, सन् २००९, पृ. १५) । यसरी साहित्यको इतिहासमा अन्तर्वस्तुलाई मुख्य मान्ने वा रूपलाई मुख्य मान्ने तथा अन्तर्वस्तुले रूपलाई रूपान्तरित गर्ने वा रूपले अन्तर्वस्तुलाई रूपान्तरित गर्ने भन्ने विवाद अद्यापि कायम रहेको देखिन्छ ।

साहित्यको इतिहासमा मुख्य विवेच्य विषय साहित्य वा साहित्यिकता के हुने भन्ने कुरा नै यस विवादको नाभी हो । विमर्शबाट के कुरा पुष्टि हुन आउँछ भने रूपवादी र संरचनावादीहरू साहित्यको इतिहासमा साहित्यिकता वा कलात्मकतालाई नै विवेचनाको मूल आधार बनाउँछन् जसले गर्दा साहित्यको इतिहास नै साहित्यिकताको इतिहास हो भन्ने धारणाको विकास हुन्छ । यसले साहित्यका इतिहासको पूर्ण गरिमा र महत्त्व राख्न सक्दैन । साहित्यलाई भाषाको पर्याय वा भाषिक कला मान्ने भाषावैज्ञानिक, शैलीवैज्ञानिक र पाठालोचकहरूका लागि साहित्यको इतिहास शब्दहरूको इतिहास हो र संरचनावादीहरूका लागि साहित्यको इतिहास स्वायत्त संरचनाहरूको इतिहास हो (पाण्डेय, सन् २००९, पृ. १५) । यसरी साहित्यको इतिहासमा अन्तर्वस्तु वा रूप केलाई प्रधान मान्ने भन्ने विवाद रहेको देखिन्छ । पाण्डेयको सुझाव के छ भने अन्तर्वस्तुलाई मात्र वा रूपलाई मात्र साहित्यको इतिहास मान्ने दुवै धारणा अतिवादी हुन् तसर्थ यस विवादमा फसेर साहित्यको अन्तर्वस्तुलाई मात्र वा रूपलाई मात्र विवेच्य ठान्नु साहित्यका इतिहासको अधुरो वा विकृत रूप निर्माण गर्नु हो; त्यसैले इतिहासमा अन्तर्वस्तु र रूपका विच्छिन्नताको नभएर एकताको विवेचना हुनु आवश्यक छ (सन् २००९, पृ. १५) । साहित्यको इतिहास अन्तर्वस्तु वा रूपको मात्र नभएर साहित्यकारका सिर्जनशील चेतनाको पनि इतिहास भएकाले साहित्यका इतिहासकारले यी सबैलाई साहित्येतिहासमा एकीकृत रूपमा विवेचना गर्नु आवश्यक हुन्छ । अन्तर्वस्तु र रूप दुवै सामाजिक यथार्थ र त्यसप्रति रचनाकारको दृष्टिकोणबाट प्रभावित/निर्मित हुने भए पनि अन्तर्वस्तु

नै मुख्य हो र अन्तर्वस्तुको नवीनताबाट नै रूपको नवीनता विकसित हुन्छ (पाण्डेय, सन् २००९, पृ.१५) । यस विमर्शबाट पनि साहित्येतिहासमा रूपको नभएर अन्तर्वस्तुको केन्द्रीयता रहन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

नयाँ विचार पुरानै रूपमा प्रस्तुत भए पनि त्यसले समाज परिवर्तन गर्ने सामर्थ्य राख्छ तर पुरानो विचार नयाँ ढङ्गले प्रस्तुत हुँदा त्यसले केही समय दिग्भ्रमित बनाए पनि अन्ततः त्यो परिवर्तनको कारक बन्न सक्दैन । तसर्थ साहित्यको इतिहासमा अन्तर्वस्तु र रूपको एकता, सङ्गति र अन्तर्विरोधलाई ऐतिहासिक यथार्थका सन्दर्भमा बुझ्नु उपयुक्त हुने निचोड पाण्डेयले प्रस्तुत गरेका छन् (पाण्डेय, सन् २००९, पृ. १६) । यस विमर्शबाट के कुरा ठोस गर्न सकिन्छ भने साहित्यको इतिहासमा अन्तर्वस्तु ठुलो हो वा रूप ठुलो हो भन्ने विवाद गर्नु आवश्यक छैन; अन्तर्वस्तु र रूपको एकीकृत व्याख्या तथा तिनका बिचको अन्तर्विरोधको व्याख्याले नै ऐतिहासिक यथार्थको सन्तुलित बोध हुन सक्छ । त्यसैले साहित्यका इतिहासको विश्लेषणका लागि अन्तर्वस्तु र रूपको विश्लेषण गर्नु एकता र अन्तर्विरोधको द्वन्द्वका दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छ ।

साहित्येतिहासमा कार्यकारण सम्बन्ध

कुनै पनि घटनाका पछाडि कुनै न कुनै कारण अवश्य हुन्छन् । घटना प्रस्तुत गर्दा त्यसका विविध कारणहरूको उल्लेख गर्नु आवश्यक हुन्छ । साहित्येतिहास घटना र तथ्यहरूको नालीबेली लगाउनु मात्र होइन, त्यसका उपयुक्त कारणहरूको खोजी गर्नु पनि हो । कुनै पनि कार्यका पछाडि रहेका कारणहरूको सन्धान गर्नु सच्चा इतिहासकारको धर्म हो । यस सन्दर्भमा इमानदार इतिहासकारले कारणका सूचीको क्रमबद्ध तथा व्यवस्थित प्रस्तुतिका आधारमा तिनको सोपान तय गर्दछ, परस्परको अन्तरसम्बन्ध ठम्याउँदछ र सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कारणलाई विश्लेषणको अन्तिम आधार, मुख्य कारण वा सबै कारणहरूको कारणका रूपमा निश्चय गर्दछ भन्ने तर्क उपयुक्त देखिन्छ (सन् १९९४, पृ.८९-९०) । साहित्येतिहास तयार पार्दा क्रमबद्ध र व्यवस्थित रूपमा कारणहरू उल्लेख गर्दै सर्वोपयुक्त कारणका आधारमा प्राप्त तथ्यको विश्लेषण गर्नु र अन्य कारणसँग उक्त मूल कारणको अन्तरसम्बन्ध स्थापित गर्नु पनि उत्तिकै आवश्यक छ । तथ्यहरूको नालीबेली दिनु र कारणहरूको उपयुक्त सोपान तय गर्दै तद्युगीनता वा समकालीनता प्रदान गर्नु साहित्येतिहासको सैद्धान्तिक धर्म हो । यही धर्म अर्थात् कार्य वा घटना र त्यसका कारणहरूबिच सम्बन्ध स्थापित गर्नु नै कार्यकारण सम्बन्ध हो ।

कार्यकारण सम्बन्ध सापेक्षित हुन्छ । कुनै एउटा कारणबाट अनेकन कार्यहरू हुन सक्छन् भने कुनै एउटा कार्य हुनुमा अनेकौँ कारण जिम्मेवार रहन सक्छन् । उदाहरणका रूपमा 'पानी पर्नु' लाई लिन सकिन्छ । पानी पर्नुको कारण बादल लाग्नु हो । पानी पर्नुका कारण यसप्रकारका कार्य (परिणति) हुन सक्छन् :

- (१) चिसो हुनु,
- (२) हिलो हुनु,
- (३) बाली सप्रिनु,
- (४) धुलो हट्नु,
- (५) फोहोरमैला सफा हुनु,
- (६) वातावरण स्वच्छ हुनु,
- (७) पानीका स्रोतहरू विस्तार हुनु,
- (८) खडेरी हट्नु,
- (९) बाढीपहिरो आउनु,

- (१०) रोगव्याधि बढ्नु,
- (११) खेत रोप्न पाउनु,
- (१२) रोपिएको खेतमा सिँचाइ गर्न पाउनु,
- (१३) लोडसेडिङ घट्नु,
- (१४) बिस्कन सुक्न नपाउनु,
- (१५) बिस्कन बगाउनु,
- (१६) मान्छेले नदी किनारा छोड्नु आदि ।

पानी पर्नाको कारणले यस्ता अनेकन कार्यहरू हुन सक्छन् भने पानी पर्नुमा बादल लाग्नुलाई मात्र कारण मान्नु एकोन्मुख दृष्टिकोण हुन जान्छ । बर्खा लाग्नु, बाष्पीकरण हुनु, बादल चिसिनु, चिसिएको बादल पहाडमा ठोकिनु, पानी पर्ने समुचित पारिस्थितिक प्रणाली बन्नु (भौगोलिक रूपमा पानी पर्ने स्थान र वातावरण बन्नु— किनकि पारिस्थितिक प्रणालीको अभावका कारण हिमाल र मरुभूमिमा पानी पर्ने सम्भावना हुँदैन ।) जस्ता अनेक कारणहरू पानी पर्नुका पछाडि रहेका हुन्छन् । अझ कुनै पनि घटनाका कारण ठम्याउने, पर्गले वा परख गर्ने व्यक्ति, विषय र परिवेशका आधारमा पनि ती सापेक्षित हुन सक्छन् । उदाहरणका लागि 'महामारी फैलिनु' लाई लिन सकिन्छ । यस कार्यका कारणहरूको खोजी गर्दा चिकित्सकहरूले जीवाणु फैलिनुलाई यसको मूल कारण मान्न सक्छन् भने समाजशास्त्रीहरूले गरिबीलाई मूल कारण मान्न सक्छन् । त्यस्तै शिक्षाशास्त्रीहरूले अशिक्षालाई मूल कारण मान्न सक्छन् भने राजनीतिज्ञले सत्तापक्षको लापर्बाही तथा जनहितको बेवास्तालाई यसको मूल कारण मान्न सक्छन् । यसरी कारण र कार्यका बिचमा सापेक्षित अन्तरविरोध वा द्वन्द्व पनि रहेको हुन्छ भने तिनका बिचमा घनिष्ट सम्बन्ध पनि रहेको हुन्छ ।

एक चरणमा कार्य सम्पन्न भइसकेपछि ती कार्य कारणमा परिवर्तन हुन्छन् र तीबाट अरु कार्यहरू सम्पन्न हुँदै जान्छन् । यसबाट कार्यकारण सम्बन्धको एउटा अटुट शृङ्खला बन्दै जान्छ । यसरी नै इतिहास वा साहित्येतिहासमा पनि कारण र कार्यका विविध शृङ्खलाहरू बन्दै जान्छन् । यसको पुष्टिका लागि नेपाली साहित्यको इतिहासका अनेक उदाहरण दिन सकिन्छ । नेपाली साहित्यको प्रारम्भिक कालमा नेपालको एकीकरण अभियान चलिरहेका कारण साहित्यलेखनमा स्वाभाविक रूपमा वीर भावनाको आधिक्य रहेको देखिन्छ । त्यस वीर भावनाको आधिक्यले शासकवन्दना, वीरवन्दना, योद्धाको प्रशस्तिगानतर्फ नेपाली साहित्य प्रवृत्त हुँदै गएको देखिन्छ । नेपाली भाषामा चलेको 'हलन्त बहिष्कार आन्दोलन' का कारण नेपाली भाषा र साहित्यको लेखनमा जथाभावी हलन्तको प्रयोग गर्ने परिपाटीको अन्त्य भएको देखिन्छ । यस कारणले भाषामा एकप्रकारको सौन्दर्य आमन्त्रण पनि भएको देखिन्छ ।

मालिकले श्रमिकमाथि अन्याय र थिचोमिचो गरेकै कारण श्रमिकहरूमा विद्रोही चेतनाको विकास हुन्छ । लामो समयको उत्पीडन र शोषणबाट श्रमिकहरूमा पारिस्थितिक चेतनाको विकास हुन्छ । फलस्वरूप उनीहरू मालिकका अन्यायी प्रवृत्तिको विरोध गर्न थाल्दछन् । विरोधबाट पनि मालिकहरूले आफ्ना कार्यमा परिवर्तन नल्याउँदा र अझै चरम दमनमा उत्रिँदा श्रमिकहरू तिनका विरुद्ध विद्रोह गर्न बाध्य हुन्छन् । यस्तो विद्रोह श्रमिकहरूको एकता र चेतनाको संश्लेषणबाट मात्र सम्भव हुन्छ । यस विद्रोहबाट समाजमा मालिकहरूको एकाधिकार नष्ट हुन्छ र श्रमिकका हकअधिकारको स्थापना हुन जान्छ । यसकारण कार्यकारण सम्बन्ध प्राकृतिक रूपमा पनि विद्यमान हुन्छ र मानवीय कार्यकलापमा पनि उत्तिकै सशक्त रूपमा लागु हुन्छ । कारणकार्यको यस शृङ्खलाकै परिणतिस्वरूप नै यस संसारमा परिवर्तन सम्भव हुन जान्छ । यस सम्बन्धमा

मंडेलबामको यस विचारलाई ठिक मान्न सकिन्छ— घटना त्यसलाई भनिन्छ जसको परिणामस्वरूप सामाजिक, राजनैतिक तथा आर्थिक परिवर्तन हुन्छ। पहिलोलाई कारण तथा दोस्रोलाई परिस्थितिको संज्ञा दिइन्छ (उद्ध. सिंह, सन् १९९९, पृ. २७२)। परिवर्तनका अभिलक्षणहरूको खोजी गर्नका लागि कारणकार्यको समुचित अध्ययन-विश्लेषण हुनु अनिवार्य मानिन्छ। मानवजीवनका स्वभाव र व्यवहारबाट तिनको जीवनपद्धतिमा आएका परिवर्तनको वस्तुपरक अध्ययन इतिहास भएकाले यसमा कार्यकारण सम्बन्धको अध्ययन हुनु पनि उचितकै अनिवार्य हुन्छ।

कुनै पनि घटना हुनु अनिवार्य छैन। यही घटना नै हुनुपर्थ्यो भन्ने दाबी पनि कसैको रहन सक्दैन तर घटनाले समाज र मानवीय चेतनालाई जीवन्त राख्न मद्दत गर्दछ। प्रसिद्ध इतिहासकारहरू मंडेलबाम, हिगेल, मार्क्स आदि तथा अर्थशास्त्री एडम स्मिथ आदिले घटनालाई अनिवार्य मानेका छैनन् (सिंह, सन् १९९९, पृ. २७४)। तर कुनै न कुनै कारणले घटना हुने सम्भावना भने रहन्छ, नै। कालो बादल सधैं बसिँदैन। यस प्राकृतिक नियमबाट घटना र कारणका बिचको अनिवार्य सम्बन्धलाई हेर्न सकिँदैन। त्यसैले इतिहास सार्वभौम हुँदैन र इतिहासमा कारण तथा कार्यहरू पनि सार्वभौम हुँदैनन्। कार्य यथातथ्यात्मक भए पनि त्यसलाई हेर्ने, पर्गेल्ने र विश्लेषण गर्ने चेतना एवं पक्षधरताको सापेक्षताले फरक पार्न सक्छ। यसलाई पुष्टि गर्न नेपालको राजनीतिक तथा साहित्यिक इतिहासको एउटा जीवन्त घटनालाई उदाहरणका रूपमा लिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ। राणाशासनको दबदबा हुँदा *मकैको खेती* लेख्ने कृष्णलाल अधिकारीलाई गरिएको कारबाही सापेक्षक थियो। इतिहासमा उनले *मकैको खेती* लेख्नु अनिवार्य थिएन र त्यसै कारणले राणाहरूले उनलाई कारबाही गर्नु पनि अनिवार्य थिएन। कृषकका वास्तविकता लेख्ने उनी बौद्धिकहरूको गलत व्याख्या तथा कारणहरूको गलत निरूपणका परिणतिस्वरूप बन्दी हुनुपर्‍यो र जेलमै आफ्नो जीवन समाप्त गर्नुपर्‍यो। अधिकारीले किसान वा जनताको सत्य लेखेका थिए र त्यो जनताको केन्द्रकरणमा ठिक थियो। राणाहरूले निरङ्कुशताको सत्य देखेका थिए, त्यसैले उक्त कृति र त्यसमा प्रयुक्त विचार एवं सन्दर्भलाई उनीहरूले सामन्तवादी केन्द्रकरणका सापेक्षमा व्याख्या गरे। उनीहरूले उक्त कृतिमा अभिव्यक्त विचारलाई राणाशासनको अन्त्यको कारण बन्ने ठाने। यो तिनीहरूका दृष्टिमा सत्य थियो तर यो तात्कालिक सत्य तीस वर्ष पनि टिक्न सकेन। आखिर सबै साहित्यिक तथा राजनीतिकहरूले चाल पाए— कृष्णलाल अधिकारी ठिक थिए र राणाहरू बेठिक थिए। यसकारण नै समाजमा त्यस घटनालाई हेर्ने दुईओटा दृष्टिकोण जन्मिन पुगे। यी दुवै केन्द्रकरण कारणको व्याख्याका आधारमा फरक थिए। जनताको केन्द्रकरणमा कृष्णलाल अधिकारीको *मकैको खेती* सत्य थियो र यो तात्कालिक अवस्थामा आकस्मिक नभएर अनिवार्य थियो भने सत्ताको केन्द्रकरणमा अधिकारीप्रतिको कारबाही अनिवार्य थियो तर केही समयको अन्तरालपछि परिणति ठिक उल्टो भयो। राणाशासनको अन्त्यपछि सबै दृष्टिले कृष्णलाल अधिकारी ठिक र राणाहरू बेठिक ठहरिन पुगे।

कारणहरूको आत्मवादी व्याख्या अस्थायी प्रकृतिको हुन्छ। सत्ता, शक्ति र बौद्धिकहरूले आफूअनुकूल कुनै पनि घटनाका कारण खोज्ने र आम जनमानसमा त्यसलाई लादने प्रयत्न गरेका हुन्छन्। यसले इतिहासको मूल्यवत्तालाई क्षयीकरण मात्र गदैन, यसका उपभोक्ताहरूलाई समेत दिग्भ्रमित पार्दछ। क्षणिक रूपमा यो सत्य ठहरिए पनि इतिहासका कसैमा यो असत्य ठहरिन्छ। त्यसैले कारणको आत्मवादी व्याख्याले ज्ञानको दुर्घटनालाई निम्त्याउँछ, तर वस्तुवादी वा भौतिकवादी व्याख्याले घटनाका ठिकठिक कारणको खोजी गर्न र मान्छेलाई सत्यतथ्यका नजिक पुग्न सघाउँछ। यसरी प्राप्त भएको सत्य नै दिगो (किनभने कुनै पनि सत्य सार्वभौम हुँदैन) हुन्छ। वास्तवमा साहित्येतिहासकारले यस्तै सत्यको खोजी गर्न घटनाका कारणहरूको आत्मवादी नभएर

वस्तुवादी व्याख्या गर्नु आवश्यक छ । घटनाको यथातथ्यात्मक विवेचना गर्न कारणहरूको यथातथ्यात्मक खोजी गर्नु आवश्यक हुन्छ । घटनापूर्वको स्थिति र घटनापछिको परिणतिबिचको द्वन्द्वात्मक सम्बन्धबाट नै कार्यकारणको निरूपण हुन सक्छ । यसकै कारण संसारमा सत्ताका विरुद्ध ठुलाठुला उथलपुथलकारी क्रान्ति सम्भव भएका छन् । कुनै स्रष्टालाई महान् भनेर विज्ञापन गरी इतिहासनिर्माणमा उसको अद्वितीय योगदान देख्ने सीमित विद्वान्हरूका ज्ञानात्मक मूल्य स्वलिप्त भएका उदाहरण संसारमा प्रशस्त भेटिन्छन् । गलत व्याख्याबाट जबरजस्ती विस्थापित भएका स्रष्टाहरू पनि मूल्यको पुनरुत्थान र पुनरुदात्ताका कारण उत्कृष्ट बनेका र बन्न सक्ने सम्भावना भएका पनि देखिन्छन् । इतिहासको यस निर्मम सत्यलाई पहिल्याउन कार्य वा घटनाका कारण एवं परिणामहरूको वस्तुपरक पहिचान र विश्लेषण गर्नु जरुरी हुन्छ ।

कारणको अध्ययन परिस्थितिसँग प्रत्यक्ष-परोक्ष सम्बद्ध हुन्छ । यो आन्तरिक र बाह्य दुवै परिस्थितिमा विद्यमान रहन्छ । बाह्य कारण मूर्त र स्थूल हुन्छ भने आन्तरिक कारण अपेक्षाकृत अमूर्त र सूक्ष्म हुन्छ । बाह्य कारणलाई धेरै व्यक्तिले देख्न सक्छन् तर आन्तरिक कारणलाई इतिहासका गम्भीर अध्येता, अनुसन्धाता वा सूक्ष्म ज्ञाताले मात्र देख्न र पर्गेल्न सक्छन् । सजिलो र मूर्त हुने भए पनि बाह्य कारणको बोधबाट मात्र इतिहासका घटनाको मूल्याङ्कन गर्नु अत्यन्त त्रुटिपूर्ण हुन जान्छ । आन्तरिक कारणका आधारमा मात्र इतिहासका घटनाको मूल्याङ्कन गर्दा इतिहासकार बढी आत्मवादी बनेको देखिन सक्छ । तसर्थ बाह्य र आन्तरिक दुवै कारणको सन्तुलन र समन्वय गरी इतिहासका तथ्य वा घटनाको विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गर्नु आवश्यक हुन्छ । यो नै बढी वैज्ञानिक विधि हो । इतिहासकार के कुरामा अत्यन्त सचेत हुनुपर्दछ भने आन्तरिक र बाह्य जुनसुकै कारण भए पनि इतिहासको बोध र ऐतिहासिक परिवर्तनमा सबैभन्दा बढी प्रभाव पार्ने कारणको विश्लेषण हुनु अति नै आवश्यक हुन्छ । यसलाई नै इतिहासका तथ्य/घटना वा कार्यको खास कारणका रूपमा मान्यता दिनु बुद्धिमत्तापूर्ण र वैज्ञानिक ठहर्छ ।

कार्यकारण सम्बन्ध साहित्येतिहासको एउटा अनिवार्य तत्त्व हो । साहित्येतिहासकारले इतिहासका साहित्यिक घटनाका कारणहरूको सूची बनाई ती कारणमध्ये सबैभन्दा उचित र विश्वसनीय कारणको निर्यात गर्दै तिनै कारणका आधारमा उक्त साहित्यिक घटनाको विश्लेषण गर्दछ; जस्तै : नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालका दुई मूल धारामध्ये भक्तिधाराको विश्लेषण गर्दा सुगौली सन्धि, गोर्खालीहरूको पराजित मानसिकता, परम्परागत दैवी उपासना प्रवृत्ति, ईश्वर नै सबै दुःखहरूको मोचनकर्ता हो भन्ने आध्यात्मिक विश्वासको प्रभाव आदि कारणहरूको सूची तयार गरी यी कारणहरूबिच अन्तःसम्बन्ध देखाउँदै भक्तिकालको मूल कारक तत्त्वको निर्यात गर्नु आवश्यक हुन्छ । नेपाल र अङ्ग्रेजबिचको युद्धमा नेपालीहरूको पराजय भइसकेपछि सुगौली सन्धि भयो जसले नेपाली वीरताको उत्साहमा विराम लाग्यो । यसबाट नेपाली साहित्यकारहरू ईश्वरको उपासनातिर लागे र दैवले उद्धार गर्छन् भन्ने आध्यात्मिक चेतना वा आस्था लिएर भक्तिसाहित्य लेख्न थाले । युद्धपराजय यसमा बाह्य कारण हो भने नेपाली समाजमा निहित ईश्वरप्रतिको विश्वास तथा उपासनाको सनातन प्रवृत्ति यसको आन्तरिक कारण हो । यी दुवैका द्वन्द्वात्मक सम्बन्धबाट नेपाली साहित्यमा ईश्वरस्तुति (भक्ति) धाराको आमन्त्रण, विकास र बिस्तार भएको हो भन्ने कुरालाई स्थापित नगरेसम्म नेपाली साहित्यको इतिहासमा ईश्वरस्तुति धाराको वास्तविक मूल्याङ्कन हुन सक्दैन । तथापि ईश्वरस्तुति धाराको बोधमा यो कारण मुख्य देखिए पनि वीरस्तुति धाराको अन्त्य र ईश्वरस्तुति धाराको सुरुवातका बिचमा भएका परिवर्तन तथा ईश्वरस्तुति धाराको अन्त्य र शृङ्गार धाराको सुरुवातका बिचमा भएका परिवर्तनको खास कारण अन्वेषण हुनु पनि आवश्यक छ । यसर्थ भक्तिसाहित्यको आगमनका पछ्याडिको मूल कारण भनेको युद्धपराजय नै हो भन्ने कुरा बुझ्दाबुझ्दै पनि राज्यविस्तारको अभियानमा पूर्णविराम लाग्नु, मृत्युभय र राज्यक्षयको

भय हुनु तथा प्रायःजसो नेपालीहरूमा ईश्वरप्रतिको आस्था एवं विश्वास सनातनदेखि विद्यमान रहनु यसका सहकारी कारण हुन् भन्ने कुरालाई पनि पृष्ठभूमिगत आधारका रूपमा स्थापित गर्न हिचकिचाउनु हुँदैन । तसर्थ इतिहासका तथ्य र कार्यलाई बोध गर्न तथा तिनको परिवर्तनका शृङ्खलाबिचको अन्तर्विरोध पहिल्याउन साहित्यको इतिहासमा कार्यकारण सम्बन्धको खोजी र निरूपण हुनु अनिवार्य मानिन्छ ।

घटना हुनुमा कुनै न कुनै चाँजोको हात हुन्छ । “पूर्वस्थिति वा मानवीय क्रियाव्यापार तथा तिनबाट उत्पन्न परिणामबिचको सङ्गति खोज्दा नै ऐतिहासिक व्याख्या हुन सक्दछ भन्ने अवधारणाअन्तर्गत कार्यकारण सम्बन्धलाई विधामूल्य (Genre value) का रूपमा स्वीकार गर्नु उपयुक्त हुन्छ” (श्रेष्ठ, २०५९, पृ. ३४) । ऐतिहासिक कारणहरूको सन्तुलित विश्लेषणबाट कार्य र तिनका परिणतिको सही रेखाङ्कन गर्न सकिन्छ । सबै विधा र पक्षमा एकै प्रकारका कारणहरू युगबोध र युगपरिवर्तन (कार्य) का आधार बन्न सक्दैनन् । इतिहासमा कुनै कार्यका लागि कुनै एउटामात्र कारण पनि जिम्मेवार हुन सक्दैन । कारणहरूको विविधता, अनेकता र बहुलताका आधारमा इतिहासका तथ्यको विश्लेषण सही ढङ्गले गर्न सकिन्छ । उत्तरआधुनिकतावादीहरूले कारण र कार्यलाई स्वीकार गरे पनि यी दुईबिचको सम्बन्धलाई अनिर्धार्य मान्दछन् किनकि यस्तो सम्बन्धका अनन्त सम्भावना र विकल्पहरू हुन सक्छन् (नेपाल, सन् २००९, पृ. ३७) । कारण र कार्यबिचको प्रत्यक्ष सम्बन्धलाई अस्वीकार गर्नु भनेको इतिहासचेतनालाई नमान्नु हो । इतिहासमा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक, भाषिक आदि पक्षका व्यक्तिगत वा सामूहिक कारणले निरन्तरतालाई गतिमान् बनाउँछन् र परिवर्तनलाई सम्भव बनाउँछ । यसको अर्थ हरेक कार्यका पछाडि नियतिवादीले जस्तै कुनै न कुनै कार्यको खोजी बलात् गर्नु भनेको होइन तर कारणहरूको यथातथ्यात्मकताले साहित्येतिहास लेखनको वैज्ञानिकता भने पक्कै निर्धारण गर्दछ ।

साहित्येतिहासको आफ्नै आख्यान हुन्छ । आख्यानमा घटनाहरूको शृङ्खला हुन्छ । घटनाहरूका बिचमा कार्यकारण सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यसैबाट साहित्यका इतिहासको घटनावृत्त निर्माण भएको हुन्छ । साहित्येतिहासको घटनावृत्त त्यतिबेला मात्र पूर्ण हुन्छ जतिबेला अङ्गीभूत तत्त्वका रूपमा कार्यकारण सम्बन्धको निरूपणले उच्चस्तर प्राप्त गर्दछ । कार्यकारण सम्बन्ध युगीन प्रवृत्तिसँग प्रत्यक्षतः सम्बन्धित हुन्छ । साहित्येतिहास निर्माण गर्दा युगीन प्रवृत्तिसँग साहित्यकार, साहित्यिक कृति र साहित्यिक प्रवृत्तिको तादात्म्यलाई पनि निरूपण गर्नु आवश्यक हुन्छ । युगीन प्रवृत्ति वा परिस्थितिबाट साहित्यले कस्तो परिणति भोग्नुपयो र भविष्यमा साहित्य कुन मोडमा पुगला भन्ने कुराको गहन दृष्टिचेत साहित्येतिहासमा अभिव्यक्त हुनु आवश्यक छ । अन्यथा साहित्येतिहास कोरा तथ्यहरूको थुप्रो बन्न सक्दछ, र त्यसले न त साहित्यको सही विश्लेषण गर्न सक्दछ, न त उचित सोपानक्रम नै तयार गर्न सक्दछ ।

साहित्यलाई हरेक युग वा समयमा एउटै आँखीज्यालबाट चियाउन सकिँदैन । यसका साथै आवश्यकताभन्दा बढी प्रभावपरक दृष्टिबाट साहित्येतिहासकार, साहित्यिक कृति, आन्दोलन, अभियान आदिलाई साहित्येतिहासमा प्रविष्टि दिनु पनि साहित्येतिहास लेखनमा देखापर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण समस्या हो । जुनसुकै युगमा पनि साहित्येतिहास तयार गर्दा दुर्घटनाबाट बच्ने मूल आधार नै युगीन संदृष्टि हो । युगीन संदृष्टिको प्रमुख आधार र हतियार कार्यकारण सम्बन्ध हो । यस सन्दर्भमा दयाराम श्रेष्ठ (२०५९) लेख्छन् :

कारणहरूको सही अन्वेषण हरेक साहित्येतिहासको अनिवार्य शर्त भएको हुँदा इतिहासकार बिनादुराग्रह र सङ्कीर्णहीनताको राजपथ भएर तात्कालिक युग परिवेशमा प्रवेश गर्दछ । त्यसबेला कुनै न कुनै विधिशास्त्रको उपयोग गर्नुपर्ने हुँदा

आवश्यकताअनुसार तुलना, प्राक्कल्पना, तर्कसङ्गत अनुमान, कल्पना आदि उपायहरू प्रयोग गर्न साहित्येतिहासकार बाध्य बन्दछन् । समस्याहरू कसरी उत्पन्न हुन सक्दछन् भने एकपछि अर्को गरी धेरै कारणहरू (घटनात्मक तथा तार्किक दुवै) देखा पर्न सक्दछन् । त्यसबेला इतिहासकारको पहिलो दायित्व हुन आउँदछ, ती कारणहरूमध्ये अत्यन्त विवेकप्रधान कारणहरू मात्र स्वीकार गर्ने र तिनको प्राक्कल्पनीय प्रमाणीकरणको प्रक्रियामा जाने । यो निकै चुनौतीपूर्ण अतीतको साहसिक यात्रा (Adverture) सरह हुन्छ, किनभने चयनशील सामर्थ्यले धोका दियो भने इतिहासकार ठीक (यथा.) एवं उचित कारणहरूको पहिचान गरी ऐतिहासिक व्याख्या गर्न अक्षम हुन्छ । (पृ. ३५)

साहित्येतिहासकारले आफ्नो उद्देश्यअनुकूल तथ्यहरूको सङ्कलन गर्दै ऐतिहासिक महत्त्वले युक्त कार्यकारणको चयनतर्फ सदैव आफूलाई चनाखो राख्नु आवश्यक हुन्छ । साहित्येतिहास न त तथ्य नै तथ्यहरूको थुप्रो लगाएर लेख्न सम्भव छ, न त कारण नै कारणहरूको आत्मपरक व्याख्याबाट सम्भव छ । साहित्येतिहास बरु तथ्य र कारणहरूको बढी वस्तुपरक र अत्यन्त कम व्यक्तिपरक दृष्टिबाट तिनीहरूका बिचमा तादात्म्य मिलाएर युगीनतासँग साक्षात्कार गर्दै तयार पार्न सकिन्छ । इतिहासकार एउटा निपुण कलाकार र अनुसन्धानकर्ता वैज्ञानिक पनि भएकाले ऊ कारणहरूको गहनतासम्म पनि पुग्दछ र तथ्यहरूको सतहमा पनि उत्तिकै सर्तकताका साथ विचरण गर्दछ । न त उसले विधिशास्त्रीय मूल्यालाई भुलेको हुन्छ, न त तथ्यहरूको सत्यतालाई भुलेको हुन्छ । यसरी कार्यकारण सम्बन्धले साहित्यका इतिहासको बढी प्रभावकारी, तर्कपूर्ण र विश्वसनीय घटनावृत्त निर्माण गरी वैज्ञानिक साहित्येतिहास लेखनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ ।

निष्कर्ष

साहित्येतिहासमा अन्तर्वस्तु र रूपको सुन्दर संयोजन गरिएको हुन्छ । साहित्येतिहास निर्माणमा अन्तर्वस्तु र रूप दुवैको उत्तिकै भूमिका भए पनि अन्तर्वस्तुको प्रधान महत्त्व हुन्छ । अन्तर्वस्तुका विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये घटनावृत्तसँग अत्यन्त नजिक रहने एउटा तत्त्व कार्यकारण सम्बन्ध हो । ऐतिहासिक घटनाका अनेक कारणको खोजी गरी सर्वोपयुक्त कारण निर्धारण गर्ने तथा त्यसका आधारमा ती घटनाका प्रभावको खोजी गरी साहित्येतिहासमा प्रवृत्तिगत स्थिरीकरण र परिवर्तनको मूल्याङ्कन गर्ने मुख्य आधार कार्यकारण सम्बन्ध हो । साहित्यको इतिहासलेखनमा घटनाहरूको थुप्रो लगाएर मात्र पुग्दैन, ती घटनासँग ऐतिहासिक कारणको खोजी गर्नु र तिनको उपयुक्त व्याख्या गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसले साहित्यको इतिहासलाई एकातिर विश्वसनीय बनाउँछ भने अर्कातिर त्यसका प्रभाव र नयाँ गतिशीलताको मूल्याङ्कनका लागि सहयोग पुऱ्याउँछ । नेपाली साहित्यमा वीरस्तुति धारा, ईश्वरस्तुति धारा, शृङ्गारिक धारालगायतका अनेक प्रवृत्तिको आमन्त्रणका अनेक कारण भए पनि तात्कालीन सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक आदि पक्षको पृष्ठभूमिमा ती प्रवृत्तिका मुख्य र सहकारी कारणको विश्लेषणबाट साहित्यको इतिहासमा प्रवृत्तिको निरन्तरता (स्थिरीकरण) र परिवर्तनका अनेक आयामको मूल्याङ्कन गर्न सम्भव हुने भएकाले साहित्येतिहासको अन्तर्वस्तु निर्माणमा कार्यकारण सम्बन्धको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०६६). *नेपाली साहित्येतिहास लेखन : सर्वेक्षण र विश्लेषण*. काठमाडौं : युग पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०६९). *नेपाली साहित्यको कालविभाजन : ऐतिहासिक विश्लेषण*. काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।
- आफानास्येभ, भिक्टर (२०६३). *दर्शनशास्त्रको प्रारम्भिक ज्ञान* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौं : एसिया पब्लिकेसन्स ।
- किरण (२०६५). *नेपाली समाज र संस्कृति : एक संक्षिप्त अध्ययन* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
- चापागाउँ, निनु (२०६४). *मार्क्सवादी चिन्तनमा सौन्दर्य* (दोस्रो संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- चैतन्य (२०६४). *मार्क्सवादी कलादृष्टि र समीक्षा* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौं : ऐरावती प्रकाशन ।
- जिस, अभ्नेर (२०७२). *मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रका आधारहरू*. हरिहर खनाल (अनु.). काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- नेपाल, घनश्याम (सन् २००९). *नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास* (दोस्रो संस्क.). सिलगुडी : एकता बुक हाउस ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पाण्डेय, मैनेजर (सन् २००९). *साहित्य और इतिहास दृष्टि* (चौथो संस्क.). नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०६४). *साहित्य र समाज*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०६७). *इतिहासलेखन, मार्क्सवाद र 'नयाँ इतिहासवाद'*. *मार्क्सवाद र उत्तरआधुनिकतावाद* (दोस्रो संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ब्लाख, मार्क (सन् २००५). *इतिहासकार का शिल्प*. वृजविहारी पाण्डेय (हिन्दी अनु.). दिल्ली : ग्रन्थ शिल्पी ।
- मारविक, आर्थर (सन् २००३). *इतिहास का स्वरूप*. लालबहादुर वर्मा (हिन्दी अनु.). दिल्ली : ग्रन्थ शिल्पी ।
- मिश्र, शिवकुमार (सन् २०१०). *मार्क्सवादी साहित्य-चिन्तन इतिहास तथा सिद्धान्त* (दोस्रो संस्क.). नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- राय, कौलेश्वर (सन् २०१०). *इतिहास दर्शन* (बाह्रौं संस्क.). इलाहवाद : किताब महल ।
- वेलेक, रेने र वारेन, अस्टिन (सन् २०००). *साहित्य-सिद्धान्त*. बी.एस. पालिवाल (हिन्दी अनु.). इलाहवाद : लोकभारती प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०५९). *साहित्यको इतिहास : सिद्धान्त र सन्दर्भ*. काठमाडौं : त्रिकोण प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०६५). *साहित्यको इतिहास : सिद्धान्त र सन्दर्भ* (तेस्रो संस्क.) काठमाडौं : पालुवा प्रकाशन ।
- सिंह, परमानन्द (सन् २००५). *इतिहास दर्शन* (तेस्रो संस्क., सन् १९९९ को चौथो पुनर्मुद्रण). वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।
- Carr, E.H. (1986). *What is History ?*. England : Penguin Books.
- Collingwood, R.G. (1994). *The Idea of History*. New York : Oxford University Press.